ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΩΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

384 - 322 Π. Χ.

I

Ὁ Ἀριστοτέλης ὁ πολυμερέστατος ἐρευνητὴς τῶν ἐπιστημῶν καὶ θεμελιωτὴς πολλῶν ἐξ αὐτῶν, ὡς Λογικῆς, Φυσικῆς κ.ἄ., ὁ καθολικὸς νοῦς, ὅστις μὲ ἓν βλέμμα τὸ ὅλον τῶν ἐν ἀλληλεξαρτήσει φαινομένων διεξήρχετο καὶ μὲ ἓν ἐντάσει πνεῦμα συνελάμβανεν, ἐγεννήθη εἰς τὴν Στάγιρον ἢ τὰ Στάγιρα τῆς Χαλκιδικῆς, ἐκ πατρὸς ἰατροῦ Νικομάχου καὶ μητρὸς Φαιστίδος, ἀμφοτέρων ἐκ τοῦ ἐπιφανοῦς γένους τῶς Ἀσκληπιαδῶν, ἐν ἔτει 384 π. Χ.

Ἀπορφανισθεὶς εἰς μικρὰν ἡλικίαν τῶν γονέων, ἐτέθη πρὸ τοῦ θανάτου ὑπὸ τοῦ πατρός, ἰατροῦ καὶ φίλου τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας Ἀμύντα, Γ'. καὶ Φιλίππου Β'., ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τοῦ φίλου του Προξένου τοῦ Ἀταρνέως, ἀνδρὸς χρηστοῦ καὶ ἀξιολόγου. Οὗτος, διακρίνας τὴν ἐξαιρετικὴν εὐφυΐαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐνέγραψεν εἰς τὴν τότε ὀνομαστὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Πλάτωνος ἐν ἔτει 368, ἐν τῇ ὁποίᾳ παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Πλάτωνος, συμβάντος ἐν ἔτει 338 π. Χ.· ἤτοι παρέμεινεν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ὑπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ ὁλόκληρον εἰκοσαετίαν (1).

Ὁ μεγαλοφυὴς Ἀριστοτέλης μετὰ τοῦ μεγαλοφυοῦς διδασκάλου του Πλάτωνος θεωρητέοι ὡς οἱ ἄριστοι ἐκπρόσωποι τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐν τῇ ὑψίστῃ ἐκφάνσει του.

Ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους οὐδὲν πρωτότυπον σύγγραμμα κατέχομεν, ἀλλὰ μόνον τὴν σύνταξιν τῶν ἐν σχεδίῳ συγγραμμάτων του. Πρὸς τούτοις εὑρίσκονται συγκεντρωμέναι εἰς τὸ αὐτὸ θέμα πολλάκις ἐργασίαι ἀπὸ ὅλα τὰ διάφορα στάδια τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεώς του (2).

Τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς παρὰ Πλάτωνι μαθητείας συγγραφέντα συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπωλέσθησαν. Ἐξ 158 Πολιτειῶν ἀνευρέθη μόνον ἡ «Ἀθηναίων Πολιτεία» τῷ 1890 ἐν Αἰγύπτῳ ὑπὸ τοῦ Ἄγγου φιλολόγου Κενυον. Ἐπίσης καὶ τὸ σύγγραμμα «Διδασκαλίαι» καὶ ἀποσπάσματα τοῦ «Προτρεπτικοῦ» (3).

---

1) Περὶ Ἀριστοτέλους γενικῶς, τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του, ἰδὲ τὸ σπουδαῖον ἔργον: Κωνσταντίνου Γεωργούλη Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης, Θεσσαλονίκη 1962.

2) Περὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τῶν ἰδεῶν του καὶ τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεώς του, ἰδὲ τὸ ἐξαίρετον ἔργον: Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung, δηλ. Ἀριστοτέλης: θεμελίωσις Ἱστορίας τῆς ἐξελίξεώς του. von Werner Jaeger. Zweite veränderte Auflage Berlin. Weidmannsche Buchhandlung 1935.

3) Ἰδέ: Werner Jaeger: Aristoteles ἐνθ' ἀν. Ἐν τῷ σημαντικῷ ἔργῳ του «Προτρεπτικὸς» ὁ Ἀριστοτέλης συνεχίζων τὸ ἔργον τοῦ Πλάτωνος ἀντικρούει τὴν κοινὴν ἀρχὴν Σοφιστῶν καὶ ῥητοροδιδασκάλων, ἰδίᾳ τῆς Σχολῆς Ἰσοκράτους, ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ μετρῆται κατὰ τὴν ὠφέλειαν, ἣν παρέχει εἰς τὴν πρακτικὴν ζωήν, σελ. 57. Ἐντεῦθεν προὐκλήθη ἡ χολὴ τῆς Σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτους κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους.

Σαφῶς διακριτέα δύο στάδια τῆς Ἀριστοτελείου ἐξελίξεως:

Α΄.) Ἡ περίοδος τῆς παρὰ Πλάτωνι μαθητείας του, καθ' ἥν, ὡς εὐνόητον, ἐμφαίνεται παρ' αὐτῷ ἡ τοῦ Πλάτωνος ἐπίδρασις 368—348 π. Χ. καὶ

Β΄.) Ἡ καθ' ἑαυτὴν Ἀριστοτελικὴ περίοδος ἀπὸ τοῦ 347 καὶ μετέπειτα, ὅτε ἀπῆλθεν ἐξ Ἀθηνῶν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος, εἰς Ἄσσον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔνθα φιλοσοφῶν ἤρχισε διατυπῶν ἰδίας γνώμας, ἐν ἀναστροφῇ πρὸς τοὺς πρότερον ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Πλάτωνος συμμαθητάς του Ξενοκράτην καὶ Κορίσκον, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ φίλου του, ἄρχοντος τῆς περιοχῆς Ἑρμείου τοῦ Ἀταρνέως. Ἐκεῖθεν ἐν ἔτει 343 ἐκλήθη εἰς Μακεδονίαν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Φιλίππου Β΄. ὡς παιδαγωγὸς τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξάνδρου, τοῦ μετέπειτα Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, διὰ τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικά του μεγαλουργήματα.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους διήρκεσε μόνον ἐπὶ τετραετίαν 343—340, διακοπεῖσα ἐκ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν ἐν Μακεδονίᾳ.

Ἐκ Μακεδονίας ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας, τὴν πνευματικὴν πατρίδα του, ἐν ἔτει 335 ὅτε ὁ μαθητής του Ἀλέξανδρος ἀνεχώρησεν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του διὰ τὴν κατὰ τῆς Ἀσίας ἐκστρατείαν. Ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας ἵδρυσεν ἰδίαν φιλοσοφικὴν Σχολήν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος, διακριθεῖσαν πασῶν τῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος φιλοσοφικῶν σχολῶν.

Ὡς τόπον τῆς Σχολῆς ἐξέλεξε τὸ παρὰ τὸν Ἰλισσὸν Λύκειον, ἀφιερωμένον εἰς τιμὴν τοῦ λυκείου Ἀπόλλωνος, κείμενον εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας, διευθυνομένης μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ τοῦ διαδόχου, συγγενοῦς καὶ μαθητοῦ του Σπευσίππου, ἴσως ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸν διδάσκαλον καὶ πρὸς ἀποφυγὴν πιθανῶν παρεξηγήσεων μεταξὺ τῶν δύο Σχολῶν

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐδίδασκεν ἐν τῷ Λυκείῳ *τὴν πρωίαν καὶ τὴν δείλην*, περιπατῶν μετὰ τῶν μαθητῶν του ὑπὸ τὰς δενδροστοιχίας τοῦ Γυμνασίου. Ἡ πρωϊνὴ διδασκαλία προωρίζετο ὑπὲρ μαθητῶν, ἀκροατῶν, ἐχόντων προηγμένην φιλοσοφικὴν μόρφωσιν, οὖσα καθαρῶς ἐπιστημονική, καλουμένη «*ἑωθινὸς περίπατος*» καὶ οἱ κατ' αὐτὴν λόγοι: «*κατὰ φιλοσοφίαν*» ἢ *ἀκροαματικοί*». Ἡ ἀπογευματινὴ διδασκαλία, γινομένη ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον καὶ ἀπευθυνομένη πρὸς μαθητὰς—ἀκροατὰς ἀρχαρίους καὶ κατωτέρας ἱκανότητος καὶ μορφώσεως, ἐκαλεῖτο «*δειλινὸς περίπατος*» καὶ οἱ κατ' αὐτὴν «*λόγοι ἐξωτερικοί*». Ταύτης τῆς διὰ τοὺς πολλοὺς διδασκαλίας μετεῖχον καὶ οἱ τοῦ ἑωθινοῦ περιπάτου.

Ἡ κατὰ τὸν ἐκτεθέντα τρόπον διεξαγομένη διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῷ Λυκείῳ, ὡς καὶ τῶν διαδόχων του μετέπειτα, οὖσα πανομοιότυπος, ἐκλήθη βραδύτερον: «Περίπατος» καὶ οἱ μαθηταὶ καὶ φιλοσοφοῦντες ἐν τῷ Λυκείῳ: «*Περιπατητικοί*» (1).

Ἡ σχολὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, καταστᾶσα ὑπερτέρα πάσης ἑτέρας συγχρόνου φιλοσοφικῆς καὶ ῥητορικῆς σχολῆς, ἤκμασε λίαν προσελκύσασα μαθητὰς ἐκ παντοδαπῶν μερῶν τοῦ τότε ἐν ἀκμῇ Ἑλληνισμοῦ. Ἐκ τῶν μαθητῶν του μνημονευτέοι: Ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν *Θεόφραστος*, ὁ περίφημος μουσικὸς *Ἀριστόξενος*, ὁ *Εὔδημος ὁ Ρόδιος*—διάφορος τοῦ Κυπρίου Εὐδήμου—ὁ φερόμενος ὡς ἐκδοὺς τὰ «Μετὰ τὰ Φυσικά», τὸ τελευταῖον ἔργον τοῦ διδασκάλου.

Ἡ ἐν τῷ Λυκείῳ περίοδος τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπῆρξε γονιμωτάτη εἰς διδακτικὴν καὶ συγγραφικὴν δρᾶσιν, εἰς συγγραφὴν δηλ. τῶν σπουδαιοτάτων ἐπιστημονικῶν ἔργων του.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐδίδασκεν ἐν τῷ Λυκείῳ του Λογικήν, Ἠθικὴν καὶ Πολυμαθίαν, τ.ἔ. τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας.

---

1) Σχετικῶς ἰδὲ τὸ ἀξιόλογον ἔργον Ἀριστοτέλους: «Τὰ Πολιτικὰ» κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν Παν. Ἰ. Θεοδωροπούλου. Πρόλογος — Εἰσαγωγὴ — Μετάφρασις — Σημειώσεις. Ἀθῆναι 1933.

II

Εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν πρώτην περίοδον τῆς Ἀριστοτελείου δράσεως, δηλ. τὴν τῆς μαθητείας παρὰ Πλάτωνι, ἐμπίπτει :

α') Ἡ σύλληψις τῆς ἀρχικῆς Ἠθικῆς (Urethik) (1).

β') Ἡ σύλληψις τῆς ἀρχικῆς Μεταφυσικῆς (Urmetaphysik) (2) καὶ

γ') Ἡ σύλληψις τῆς ἀρχικῆς Πολιτικῆς (Urpolitik) (3).

α') Ἀρχικὴ Ἠθικὴ (Urethik) τοῦ Ἀριστοτέλους

Ὁ ἐξαίρετος Γερμανὸς φιλόλογος καὶ φιλόσοφος Werner Jaeger ἐξετάζων τὴν κοσμοθεωρητικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἀριστοτέλους, θεωρεῖ ὡς συνθετικὸν σημεῖον πρὸς κατανόησιν τῆς Ἀριστοτελείου ἠθικῆς, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς Νικομαχείου ἠθικῆς πρὸς τὴν Εὐδήμειον (Ἠθικὰ Εὐδήμεια). Κατ' αὐτόν, τὸν Jaeger δηλ τὰ *Ἠθικὰ Μεγάλα*, ἐκ 2 βιβλίων, εἶναι ἄνευ σπουδαιότητος περίληψις ἐκ τῶν ἑτέρων δύο περὶ ἠθικῆς συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἣν ἔκαμε περιπατητικός τις, ὡς περιληπτικὸν βιβλίον ἠθικῆς διὰ τὰς παραδόσεις του.

Ἐκ τῶν δύο κυρίων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ ἠθικῆς τ. ἔ. τῶν «*Ἠθικῶν Νικομαχείων*» ἐκ 10 βιβλίων, καὶ τῶν «*Ἠθικῶν Εὐδημείων*» ἐξ 7 βιβλίων, εἶχον πάντοτε τὴν ὑπεροχὴν τὰ «ἠθικὰ Νικομάχεια», ἐνῷ τὰ «ἠθικὰ Εὐδήμεια» κατὰ τὸν Spengel, οὐ μόνον ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ἐκ Ῥόδου μαθητοῦ του Εὐδήμου, ἀλλὰ καὶ συνεγράφησαν ὑπ' αὐτοῦ.

Κατὰ τὸν Werner Jaeger διακρίνονται τρία σταδια τῆς Ἀριστοτελείου ἠθικῆς :

α') Τῆς τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Πλάτωνος, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῷ «Προτρεπτικῷ».

β') Τῆς μετερρυθμισμένης Πλατωνικῆς, ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὰ «ἠθικὰ Εὐδήμεια» καὶ

γ') Τῆς εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Ἀριστοτελείου ἠθικῆς, ὡς ἐμφαίνεται αὕτη εἰς τὰ «ἠθικὰ Νικομάχεια».

β') Ἡ ἀρχικὴ μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους (Urmetaphysik)

Αἱ ἀρχικαὶ ἰδέαι τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ φιλοσοφίας περιείχοντο εἰς τὸ ἀπολεσθὲν σύγγραμμά του : «Περὶ Φιλοσοφίας» ὑπὸ τὴν Πλατωνικὴν ἰδεολογίαν. Ἔπειτα ὅμως αἱ βασικαὶ Ἀριστοτελικαὶ ἔννοιαι «*ὕλη*» καὶ «*μορφή*», «*δύναμις*» καὶ «*ἐνέργεια*» ὡς καὶ ἡ Ἀριστοτελικὴ ἔννοια περὶ τῆς «*οὐσίας*» εἶχον ἤδη σχηματισθῆ, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε τὸν κλασσικὸν «Περὶ Φιλοσοφίας» διάλογον.

Ἡ «*Μετοφυσικὴ*» τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὴν γνώμην ἐρευνητῶν τῶν Ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἦτο ἓν μὴ τελειωθὲν ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐκ τῶν τελευταίων ἔργων του Συγχρόνως μὲ τὸ ἐν διαλογικῇ μορφῇ, κατὰ τοὺς Πλατωνικοὺς διαλόγους, ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους «Περὶ Φιλοσοφίας» αἱ πρῶται περὶ Μεταφυσικῆς ἴδιαι ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξετέθησαν ὑπ' αὐτοῦ πρὸ μεικτοῦ φιλοσοφικοῦ ἀκροατηρίου εἰς Ἄσσον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς ἡ κριτικὴ τῶν Ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς μαθηματικῆς φιλοσοφίας τῶν Σπευσίππου καὶ Ξενοκράτους (4).

Ἀναίρεσις ἐπικρίσεων κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 348/7 κατέλιπεν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ Ἀριστοτέλης τὰς

---

1) Σχετικῶς ἴδε Aristoteles von Werner Jaeger, ἐνθ' ἀν. σελ. 237—271.

2) » » » » » » » » » 170—200.

3) » » » » » » » » » 271—308.

4) Σχετικῶς ἰδέ. Werner Jaeger : Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung, ἐνθ. ἀν. Aristoteles in Assos und Makedonien Σελ. 105—125.

Ἀθήνας, τὸν κύκλον τῶν φίλων του καὶ τὰ ἐν Ἀθήναις ὕψιστα βιώματα, ἵνα μεταβῇ εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ λόγος τῆς σοβαρᾶς ταύτης ἀποφάσεως δὲν παρεδόθη ἡμῖν

Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἤσκει δριμεῖαν κριτικὴν κατὰ τῶν θεωριῶν τοῦ Πλάτωνος, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἐσκέφθησάν τινες τῶν μαθητῶν τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπεσκίρτησε τοῦ Πλάτωνος καὶ ὅτι ἡ ἀποχώρησίς του ἐξ Ἀθηνῶν ὑπῆρξεν ἡ ἐκδήλωσις τῆς ῥήξεως αὐτῆς. Ἐζητοῦντο προσωπικοὶ λόγοι, ὀφειλόμενοι δῆθεν εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἀριστοτέλους.

Βραδύτερον κατηγορήθη ἀνοικτὰ διὰ μῖσος καὶ ἀχαριστίαν πρὸς τὸν διδάσκαλον, καίτοι ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης κάμνει λόγον περὶ Πλάτωνος ὁμιλεῖ μετὰ τοῦ μεγίστου σεβασμοῦ. Σήμερον αἱ ἠθικαὶ αὗται κατηγορίαι ἔχουν διαλυθῆ. Ὡσαύτως ἔχουν διαλυθῆ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος καὶ αἱ κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους βάναυσοι κατηγορίαι τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων: Ἐπικούρου, Τιμαίου τοῦ Ταυρομενίτου, Τιμαίου τοῦ Λοκροῦ καὶ τοῦ ἐχθροῦ του Εὐβουλίδου.

Εἰς ἀναίρεσιν τῶν κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους κατηγοριῶν κακῶν ἐρανιστῶν, συνέβαλεν εἰς σώφρων καὶ μορφωμένος λόγιος τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς Ἀριστοκλῆς ὁ ἀπὸ Μεσσήνης, ὅστις εἶχε τὴν ἠθικὴν δύναμιν νὰ σχίσῃ τὸν πέπλον τοῦ θρύλου καὶ νὰ δώσῃ τέλος, διὰ τῆς ἀναδρομῆς εἰς τὰς ἀρχικὰς πηγάς. Οὗτος ὑπέδειξε τὴν κυρίαν αἰτίαν τῆς ὅλης περὶ τὸν Ἀριστοτέλη οἰκτρότητος

Ἐκτὸς μαθητῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ ἄλλων ἐχθρῶν τοῦ Ἀριστοτέλοτς δυσμενῶς εἶχον κατ' αὐτοῦ καὶ οἱ ῥητορικοὶ κύκλοι τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῆς Σχολῆς του. Ὁ Ἰσοκράτης, ὅστις ἕως τότε ἐπεδίωκε τὴν πνευματικὴν ἀγωγὴν δι' ἀσκήσεως τοῦ ὕφους καὶ τοῦ λόγου, δι' ὧν καθωδήγει εἰς τὰς βάσεις τῆς Ἠθικῆς καὶ πρακτικῆς πολιτικῆς τέχνης, εἶδεν εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτέλους νέον (μετὰ τὴν τοῦ Πλάτωνος Ἀκαδημίαν) ἀνταγωνιστήν, καὶ δὴ μετὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ κατὰ τῶν Σοφιστῶν «Προτρεπτικοῦ».

Τὰ ἐχθρικὰ λοξὰ βλέμματα τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῆς Σχολῆς του κατὰ τοῦ Πλατωνικοῦ ἰδεώδους ἀγωγῆς τῆς νεότητος διὰ καθαρᾶς φιλοσοφίας ἀντὶ τοῦ ἐπαίνου τοῦ στοιχείου τῆς ὠφελιμότητος τῶν Σοφιστῶν καὶ ῥητοροδιδασκάλων, ἐστράφησαν καὶ κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν θεωριῶν του.

Ὁ Ἀριστοκλῆς ἀνεῦρεν ὡς κυρίαν αἰτίαν τῆς ἐχθρότητος κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους τὴν «κακίαν» τῶν φθονούντων συμμαθητῶν του, καὶ ὡς χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν ἄμετρον σεβασμὸν τοῦ Πλάτωνος, ἀντὶ τοῦ μίσους καὶ τῆς ἀχαριστίας δι' ἃ κατηγορεῖτο.

Τὰ ἀνωτέρω ἐμφαίνονται εἰς τὴν πρὸς τὸν Εὔδημον—ἄγνωστον τὸν Κύπριον ἢ τὸν Ῥόδιον—ᾠδὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἔνθα ἀναγράφονται τὰ ἑπόμενα:

Ὠδὴ εἰς Εὔδημον

«Ἐλθὼν δ' ἐς κλεινὸν Κεκροπίης δάπεδον
εὐσεβέως σεμνῆς Φιλίης ἱδρύσατο βωμὸν
ἀνδρὸς ὃν οὐδ' αἰνεῖν τοῖσι κακοῖσι θέμις,
ὃς μόνος ἢ πρῶτος θνητῶν κατέδειξεν ἐναργῶς
οἰκείῳ τε βίῳ καὶ μεθόδοισι λόγων,
ὡς ἀγαθός τε καὶ εὐδαίμων ἅμα γίνεται ἀνὴρ
οὐ νῦν δ' ἔστι λαβεῖν οὐδενὶ ταῦτα ποτέ» (1).

Ἐνταῦθα εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ ἀνήρ, ὃν οὐδὲ νὰ ἐπαινῶσιν ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς κακούς, εἶναι ὁ μέγας διδάσκαλός του *Πλάτων*, ὅστις μόνος ἢ πρῶτος ἐκ τῶν θνητῶν

1) Werner Jaeger: Aristoteles ἐνθ. ἀνωτ. Σελὶς 107.

κατέδειξε φανερῶς, πῶς γίνεταί τις ἀγαθὸς ἀνὴρ ἅμα δὲ καὶ εὐδαίμων, διὰ τοῦ ἰδίου βίου καὶ τῶν ἰδίων μεθόδων λόγων.

Ἡ ἐν λόγῳ ᾠδὴ εἶχεν ἀναγραφῆ εἰς βωμὸν τοῦ Εὐδήμου ἐν Δελφοῖς. Οἱ στίχοι ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀποτελοῦσι δ' ὕμνον πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ ἀφιέρωσιν εἰς τὴν πρὸς αὐτὸν φιλίαν, γεγραμμένοι εἰς τρίτον πρόσωπον, ἐνδεικτικοὶ τοῦ πρὸς τὸν Πλάτωνα σεβασμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν «φιλίας», ἀναιροῦντες πᾶσαν κακόβουλον κατηγορίαν περὶ μίσους καὶ ἀχαριστίας πρὸς τὸν περιφανῆ Διδάσκαλον.

Ἐν ἔτει 347 π. Χ. ὁ φίλος τοῦ Ἀριστοτέλους Ἑρμείας συνελήφθη διὰ δόλου καὶ ἐθανατώθη διὰ βασάνων ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν εἰς Σοῦσα. Ὁ θάνατός του κατελύπησε τοὺς φιλοξενουμένους εἰς Ἄσσον φίλους τοῦ Ἀριστοτέλη, Ἕρασμον καὶ Κορίσκον.

Ὑπὸ τὸ κράτος τῆς συγκινήσεως καὶ συμπαθείας συνέθεσεν ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὡραῖον ὕμνον πρὸς τὸν Ἑρμείαν, ὄντα κατ' οὐσίαν ὕμνον πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ ἐπίγραμμα εἰς τὸ ἐν Δελφοῖς κενοτάφιον τοῦ Ἑρμείου. Ἕπεται ὁ «*Ὕμνος πρὸς τὴν Ἀρετήν*» (1).

«Ἀρετὰ πολύμοχθε γένει βροτείῳ,
θήραμα κάλλιστον βίῳ,
σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς
καὶ θανεῖν ζηλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος
καὶ πόνους τλῆναι μαλεροὺς ἀκάμαντας·
τοῖον ἐπὶ φρένα βάλλεις
καρπὸν ἰσαθάνατον χρυσοῦ τε κρείσσω
καὶ γονέων μαλακαυγήτοιο θ' ὕπνου.
Σοῦ δ' ἕνεχ' οὐκ Διὸς Ἡρακλέης Λήδας τε κοῦροι
πόλλ' ἀνέτλασαν ἔργοις
σὰν ἀγρεύοντες δύναμιν
σοῖς δὲ πόθοις Ἀχιλλεὺς Αἴας τ' Ἀίδα δόμον ἦλθον·
σᾶς δ' ἕνεκεν φιλίας μορφᾶς καὶ Ἀταρνέως ἔντροφος
ἀελίου χήρωσεν αὐγάς·
τοιγὰρ ἀοίδιμος ἔργοις
ἀθάνατόν τε μιν αὐδήσουσι Μοῦσαι,
Μνημοσύνας θυγατέρες,
Διὸς ξενίου σέβας αὔξουσαι φιλίας τε γέρας βεβαίου».

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ὕμνου πρὸς τὸν φίλον Ἑρμείαν καταφαίνεται ὁ εὐγενής, συναισθηματικὸς καὶ ἐνάρετος χαρακτὴρ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου Ἀριστοτέλους.

γ') Ἀρχικὴ Πολιτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους—Urpolitik (1)

Ἡ ἐξέλιξις τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους θὰ παρείχετο ἡμῖν εἰς ἐπαρκῆ βαθμὸν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Σχολῆς του μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς ζωῆς του, ἐὰν εἴχομεν εἰς τὴν διάθεσίν μας τὰ συγγράμματα, τῶν ὁποίων εἶχε γνῶσιν ἡ ἀρχαιότης.

Μὲ τὸ πρὸς τὸ ὁμώνυμον ἔργον «Τὰ Πολιτικὰ» συναπτόμενον ἔργον «*Πολιτικός*» εἰς 2 βιβλία, καὶ τὸ τῶν 4 βιβλίων: «*Περὶ δικαιοσύνης*» ἀρχίζει ἡ σειρὰ τῶν σκέψεών του. Ἐξ αὐτῶν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ κρίνωμεν τὴν συνάφειαν τῆς Ἀριστοτελικῆς Πολιτικῆς πρὸς τὴν τοῦ Πλάτωνος. Εἰς τὸ αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ ἐξ ἄλλου τὸ ἐπίσης ἀπολεσθὲν ὑπόμνημα ἐν μορφῇ διαλόγου: «*Ἀλέξανδρος ἢ περὶ ἀποικισμοῦ*» γραφὲν κατὰ τοὺς τελευ-

1) Werner Jaeger : Aristoteles ἐνθ. ἀν. σελ. 118.

ταίους χρόνους, καθ' οὓς ὁ βασιλικὸς μαθητής του εἰς τὴν Ἀσίαν Κράτη συνέτριβε καὶ ἄλλα ἀνίδρυε καὶ ὁ γηράσκων φιλόσοφος καὶ διδάσκαλός του παρηκολούθει μὲ ἀνήσυχον βλέμμα τὴν ἱλιγγιώδη μοῖράν του.

Τίνα ἐπίδρασιν εἶχεν ἡ μεγάλη κοσμοϊστορικὴ ἀλλαγὴ τῶν σκηνῶν ἐπὶ τὴν σκέψιν τοῦ Ἀριστοτέλους, μᾶς ἔμεινε κρυπτὸν διὰ τῆς ἀπωλείας τοῦ μνησθέντος ὑπομνήματος· ὡσαύτως καὶ ἡ ἀπώλεια τοῦ «Πολιτικοῦ» εἶναι θλιβερά. Ἐπίσης ἡ ἀπώλεια τοῦ μνημειώδους ἔργου περιπατητικῆς λογίας ἐργασίας, τῆς Συλλογῆς τ ἔ. τῶν 158 Πολιτειῶν ἐπήνεγκε μίαν ἀθεράπευτον πληγὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἡ εὐτυχὴς ἀνεύρεσις τοῦ πρώτου ἔργου, ὅπερ εἶχε γραφῆ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς κανὼν διὰ τὰς λοιπὰς Πολιτείας, τῆς Πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν δηλ., ἀπέδειξε μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἡ ἐπιχείρησις αὕτη ὠργανώθη κατὰ τὴν διδακτικὴν περίοδον τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Συνεκέντρωσεν οὗτος προηγουμένως τὸ κολοσσιαῖον ὑλικόν, πρὶν κατατάξῃ εἰς σύστημα τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας τῆς πολιτικῆς του σκέψεως (1).

Διὰ τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους «Πολιτικὸς»—«Περὶ Δικαιοσύνης»—«Περὶ Πολιτειῶν» καθορίζεται ἡ γραμμὴ τῆς πολιτικῆς σκέψεως τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος.

Ὡς κυρία πηγὴ τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τοῦ Ἀριστοτέλους παραμένει φυσικὰ ἡ μελέτη καὶ ἀνάλυσις τῶν διατηρηθέντων 8 βιβλίων τῶν *Πολιτικῶν*, λαμβανομένων ὡς μέτρου συγκρίσεως καὶ κρίσεως, ὡς ἀφετηρίας τῶν ἀπολεσθέντων ἔργων καὶ δὴ τῶν ἀνευρεθέντων ἀποσπασμάτων τοῦ «Προτρεπτικοῦ».

Τοῦ Πλάτωνος σκοπὸς ἦτο νὰ δημιουργήσῃ ἐκ τῆς Πολιτικῆς μίαν ἐπιστήμην, συνάπτων αὐτὴν μὲ τὴν γνῶσιν τῆς «ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ».

Ἡ Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους οἰκοδομεῖται ἐπὶ τῆς ἐρεύνης τῆς Δικαιοσύνης. Αὐτὴ ἦτο τὸ ὑπόδειγμα τῶν Ἀριστοτελικῶν βιβλίων: «*Περὶ δικαιοσύνης*», τὰ ὁποῖα εἶχεν ὁ Κικέρων ὡς βάσιν διὰ τὸ σύγγραμμά του: «De re publica».

Ὅτι ἀρχικῶς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς ὁ Πλάτων, *τὸ ἀγαθὸν* εἶχε θεωρήσει ὡς τὸν πυρῆνα τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ὅπως τοῦτο ἵσταται εἰς τὸ μέσον τῆς Πλατωνικῆς «Πολιτείας», ἀποδεικνύει τὸ σπουδαῖον διασωθὲν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ II βιβλίου τοῦ «Πολιτικοῦ» ὅπου θεωρεῖ τὸ ἀγαθόν, ὡς τὸ ἀκριβέστατον μέτρον πάντων.

Ἡ ἀρχικῶς μονοκρατοῦσα μορφὴ τῆς πολιτικῆς σκέψεως, ἦτο ἑπομένως παρ' Ἀριστοτέλει ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καταλειφθεῖσα τῆς κρατικῆς οὐτοπίας (2).

Τὸ ὅλον τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους κορυφοῦται εἰς τὰ 2 τελευταῖα βιβλία ἑνὸς ἰδεώδους Κράτους—ἀρίστη πολιτεία.

III

Μετὰ τὸν ἐπηρεασμὸν τοῦ Ἀριστοτέλους κατὰ τὴν πρώτην συγγραφικὴν περίοδον αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν ἰδεῶν του μέχρι τῆς ἀρχικῆς συλλήψεως τῶν πολιτικῶν θεωριῶν του, ἔπειτα ἐμφανίζεται ἀπότομος καὶ σταθερὰ μεταστροφή:

1ον) Πρὸς τὴν πραγματικότητα ἔναντι τῆς ὑπερβατικότητος τῶν ἰδεῶν παρὰ Πλάτωνι.

2ον) Πρὸς τὴν περιγραφήν, τοῦ Πλάτωνος ὄντος δογματικοῦ.

3ον) Πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς ὀργανικῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως, ἐν ᾧ ὁ Πλάτων ἐκλαμβάνει τὰ πάντα πλαστικῶς, πλὴν ἀκάμπτως σταθερά.

---

1) Werner Jaeger: ἐνθ. ἀν. Urpolitik, σελ. 271—308.

2) Werner Jaeger: Aristoteles, Urpolitik σελ. 275.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι:

α') Ὁ θεμελιωτὴς τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν.

β') Ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς Λογικῆς.

γ') Ὁ δημιουργὸς τῆς ἐννοίας τῆς ἐντελεχείας. Νόησις τῆς Φύσεως εἶναι δυνατὴ κατ' ἀρχήν, μόνον διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς κινήσεως ὑλικῶν ἀτόμων (Δημόκριτος), ἢ διανοητικῶν ὑποδειγματικῶν τύπων (Ἰδεῶν Πλάτων).

Παρὰ Πλάτωνι ὅμως ἐγένετο χάσμα μεταξὺ τοῦ κόσμου τῶν Ἰδεῶν καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τὸ χάσμα τοῦτο ἀπέφυγεν ἡ λύσις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ *ἐντελεχείας*, τ.ἔ. ἡ ἐξέλιξις διὰ διαπλάσεως, ἡ πραγμάτωσις τοῦ δυνατοῦ διὰ διαπλάσεως, ἡ πραγμάτωσις τοῦ σκοποῦ, ἡ σκόπιμος τοῦ εἶναι ἐξέλιξις *(Τελολογία)*.

Ἡ ἐντελέχεια=ἐν ἑαυτῷ τὸ τέλος ἔχειν. Αὕτη εἶναι:

1) Ἀξίωμα ἔχον ὡς βάσιν τὸν τύπον (τὴν μορφὴν) ὡς αἱ Ἰδέαι τοῦ Πλάτωνος, πλὴν ἐπὶ τούτοις:

2) Κινοῦν αἴτιον, πρὸς σκοπὸν κατατεῖνον, ἐξέλιξις.

Ἐν τῇ ἐντελεχείᾳ εἶναι πρὸς ἄλληλα συνδεδεμένα:

1) Ὕλη καὶ μορφὴ (τὸ τί ἦν εἶναι).

2) Δύναμις καὶ ἐνέργεια, ἤτοι:

α') Δύναμις=ἔμφυτοι ἱκανότητες, τὸ δυνάμενον νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ

β') Ἐνέργεια τ.ἔ. τὸ ἐξειλιγμένον, τὸ παρόν, ἡ πραγματικότης.

γ') Μερικὸν καὶ γενικόν, τῷ μερικῷ μονίμως ὑπάρχον, οὐχὶ χωριστὸν ἀπὸ αὐτό.

Ἡ πρώτη ἐντελέχεια τοῦ σώματος εἶναι *ἡ ψυχή*, ἡ δευτέρα αἱ ἔμφυτοι προσωπικαὶ δεξιότητες, ἡ τρίτη τὸ γενικῶς ἀνθρώπινον.

Ὁ Ἀριστοτέλης συνδέει τὴν Πινδάρειον ῥῆσιν «*γένοιο οἷος ἐσσὶ*» πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐντελεχείας. Δὲν προώθησεν ὅμως τὴν Πινδαρικὴν ταύτην σκέψιν μέχρι ἀκρότητος, ἰδίᾳ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν του. Εἰς αὐτὴν ἀφορμᾶται μᾶλλον ἀπὸ τῆς πραγματικότητος.

IV

Ἠθικὴ καὶ Παιδαγωγικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους

Τρία συγγράμματα δεικνύουν τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἀριστοτέλους:

1ον) Ὁ μὴ διασωθεὶς Προτρεπτικός [1], κατὰ τῶν Σοφιστῶν, γεγραμμένος ὅλως κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος.

2ον) Τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια [2] (10 βιβλία).

3ον) Τὰ Πολιτικὰ [3] (8 βιβλία) γραφέντα εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς συγγραφικῆς δράσεώς του, ἔργον μὴ τελειωθέν, ἢ μὴ τέλειον διασωθέν.

Αἱ βάσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι αἱ ἑξῆς:

Ὑπάρχουν τρεῖς τύποι ὑπάρξεως (Βίοι): [4]

α') Βίος ἀπολαυστικός.

β') Βίος πρακτικὸς καὶ

---

1) Werner Jaeger: Aristoteles ἐνθ. ἐν. σελ. 53—102.

2) Aristotelis: Ethica Nicomachea. recognovit J. Bywarer, Oxonii e Typographeo Clarendoniano. 1η ἔκδ. 1894, 12η 1957.

3) α') Aristotelis: Politica, recognovit W. P. ROSS.

Oxonii e Typograheo Clarendoniano 1957.

6) Ἀριστοτέλους «Τὰ Πολιτινὰ», κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν Παν. Ι. Θεοδωροπούλου. Πρόλογος—Εἰσαγωγὴ—Μετάφρασις—Σημειώσεις. Ἀθῆναι 1933. Βιβλίον ἀξιόλογον.

4) Σχετικῶς πρβλ. Γ. Ν. Παλαιολόγου: Ἡ ἀντίθεσις ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐρεύνῃ, ἔκδ. 3η Ἀθῆναι 1956, σελ. 227—229.

γ') Βίος θεωρητικὸς (1) (ὁ κατὰ νοῦν βίος).

Αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης κυμαίνεται μεταξὺ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ. Ὡς ὁ ὡραιότατος σκοπὸς ὅμως φαίνεται εἰς αὐτόν, ὁ καθαρῶς φιλοσοφικὸς βίος.

Ὑπάρχουν δύο βαθμίδες τῆς ἠθικότητος :

α') Ἡ γενικῶς ἰσχύουσα καὶ

β') Ἡ τῶν φιλοσόφων.

Τὸ «ἀγαθὸν» εἶναι διὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἀναμφισβήτητον. Ἡ φιλοσοφία του εἶναι κυρίως «διδασκαλία περὶ τοῦ ἀγαθοῦ». Πρὸς τούτοις «πολιτική».

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σωκράτους, ἡ τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν εἶναι καθαρῶς νοησιοκρατική, ἀλλ' ἐπὶ τούτοις βουλησιοκρατική, διότι οὗτος λαμβάνει ὑπ' ὄψιν :

α') τὰς ἐμφύτους δεξιότητας,

β') τὴν βουλητικὴν κατάστασιν,

γ') τὴν φρόνησιν, ἥτις πάλιν διακρίνεται εἰς πρακτικὴν γνῶσιν καὶ ἐπιστήμην.

Α') Ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους

Τὸ «*ἀγαθόν*», ὅπερ, αὐτὸ καθ' ἑαυτό, εἶναι ἄξιον ἐπιδιώξεως, καθορᾷ οὗτος εἰς τὴν «*εὐδαιμονίαν*» (2). Αὕτη στηρίζεται εἰς τὴν πλήρωσιν ἐναρέτου καὶ λογικοῦ βίου, πεπληρωμένου ἀγαθοῦ τινος δαίμονος ἐν τῷ εὖ ζῆν. Εἶναι ἡ διαρκὴς ἐξέλιξις τῶν τῷ ἀνθρώπῳ προσιδιαζουσῶν δυνάμεων, ἐν προσαρμογῇ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς συνθήκας.

Πᾶν ὃν ἔχει τὴν «*ἀρετήν*» (3).

---

1) «Καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἴπερ τοῦτο μάλιστα ἄνθρωπος. Οὗτος ἄρα καὶ εὐδαιμονέστατος». Ἠθ. 1178 α 8.

2) «Τὸ δὲ εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν ταυτὸν ὑπολαμβάνουσι τῷ εὐδαιμονεῖν. Περὶ δὲ τῆς εὐδαιμονίας τί ἐστιν, ἀμφισβητοῦσι καὶ οὐχ' ὁμοίως οἱ πολλοὶ τοῖς σοφοῖς ἀποδιδόασιν· οἱ μὲν γὰρ τῶν ἐναργῶν τι καὶ φανερῶν, οἷον ἡδονὴν ἢ πλοῦτον ἢ τιμήν, ἄλλοι δ' ἄλλο· πολλάκις δὲ καὶ ὁ αὐτὸς ἕτερον· νοσήσας μὲν γὰρ ὑγίειαν, πενόμενος δὲ πλοῦτον . . . . . Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικομάχεια 1195 α 18—25. Καὶ ἀλλαχοῦ: Ἔπειτα καὶ ποιοῦσι μέν, οὐχ ὡς ἡ ἰατρικὴ μὲν ὑγίειαν, ἀλλ' ὡς ἡ ὑγίεια, οὕτως *ἡ σοφία εὐδαιμονίαν· μέρος γὰρ οὖσα τῆς ὅλης ἀρετῆς τῷ ἔχεσθαι ποιεῖ καὶ τῷ ἐνεργεῖν εὐδαίμονα. ἔτι τὸ ἔργον ἀποτελεῖται κατὰ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀρετήν· ἡ μὲν γὰρ ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθόν, ἡ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον*». Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικομ. 1144 α, 5 κ. ἑξῆς. *Κατὰ ταῦτα εὐδαίμων βίος εἶναι ὁ ἐνάρετος* Σχ. ἰδέ : «*Δοκεῖ δ' ὁ εὐδαίμων βίος κατ' ἀρετὴν εἶναι.* Οὗτος δὲ μετὰ σπουδῆς οὐκ ἐν παιδιᾷ. Βελτίω τε λέγομεν τὰ σπουδαῖα τῶν γελοίων καὶ μετὰ παιδιᾶς». Ἀριστ. Ἠθ. 1177 α, 2 ἑξῆς :

2) Ἡ «ἀρετὴ» εἶναι ἡ θεμελιώδης ἔννοια τῆς Ἀριστοτελείου Ἠθικῆς. Ταύτην ὁρίζει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ὡς ἑξῆς: Ὁρισμὸς ἀρετῆς: «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὖσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὡρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν, μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν κατ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δὲ ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἔντε τοῖς πάθεσι καὶ ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὑρίσκειν καὶ αἱρεῖσθαι· δ' ὁ *κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης*» . . . . . Ἀριστοτέλους: Ἠθικὰ Νικομάχεια 1106 b 36—1107, 1—3.

3) Σχετικῶς ἰδέ: «Διττῆς δὲ τῆς ἀρετῆς οὔσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλέον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου ἡ δὲ ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τοὔνομοι ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους, ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίγνεται· οὐδὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ

Ὑπάρχουν δύο εἰδῶν ἀρεταί [1] :

α') «*Διανοητικαὶ ἀρεταὶ*» σοφία, σωφροσύνη, ἐγκράτεια, αἱ διανοητικαὶ τελειότητες.

β') «*Ἠθικαὶ ἀρεταὶ*» αἱ ἐπὶ τῆς ἕξεως ἐρειδόμεναι, αἵτινες τῇ βοηθείᾳ τῆς ἐκ τῆς πράξεως γνώσεως, *τὸ ὀρθὸν μέτρον μεταξὺ τοῦ πάρα πολὺ καὶ τοῦ πολὺ ὀλίγον κατέχουσι* [2]. Ἡ τελειοτάτη τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, ἡ βάσις τοῦ πολιτικοῦ βίου εἶναι *ἡ «δικαιοσύνη»* [3].

Αἱ ἠθικαὶ μετὰ τῶν διανοητικῶν ἀρετῶν ἔχουν στενὴν σχέσιν καὶ συνάφειαν. Δι' ὃ οὐδεὶς γίνεται κυρίως ἀγαθὸς ἄνευ φρονήσεως, οὐδὲ φρόνιμος ἄνευ ἠθικῆς ἀρετῆς. Συνδετικὸν δὲ στοιχεῖον ἠθικῶν καὶ διανοητικῶν ἀρετῶν θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐγκράτειαν.

Ἀξιώματα τοῦ Ἀριστοτέλους

1) Αἱ βουλητικαὶ ἰδιότητες διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ πράξεως σταθεροποιοῦνται εἰς *ἕξεις*. Οὕτω δὲ τὸ ἔθος καθίσταται *ἦθος*.

2) Ἡ συνοδεύουσα πρακτικὴ γνῶσις λαμβάνει ὑπ' ὄψιν της τὴν ἰδιαιτέραν περίπτωσιν καὶ τὸν ἑκάστοτε ἄνθρωπον: *Πράττειν μετὰ λόγου* [4].

3) Καὶ ἡ ἡδονὴ εἶναί τι τὸ ἐπακολουθοῦν ὑπὸ τὴν ὡς ἄνω ἔννοιαν.

4) Τὸ ἀξίωμα τῆς ἀτομικότητος (ὑποτυπωδῶς).

5) Ἀνάλυσις τῶν μορφῶν τῆς Κοινωνίας: Ὑπάρχουσι φιλίαι:

α') Χάριν τοῦ ἀμοιβαίου συμφέροντος.

β') Χάριν τοῦ εὐαρέστου.

γ') Χάριν τοῦ ἀγαθοῦ.

Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐξετάζονται: Κράτος, ἐπάγγελμα κ.ἄ. καὶ ἀναλόγως τιμῶνται.

6) Τὸ ὕψιστον εἶναι ὁ καθαρὸς φιλοσοφικὸς βίος—ἡ ὁμοίωσις τῷ θεῷ.

ἂν ἐθισθείη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη. Οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίγνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους».

1) Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικομάχεια Β 1103 α 14—26.

2) «Αὕτη μὲν οὖν *ἡ δικαιοσύνη* ἀρετὴ μέν ἐστι τελεία, ἀλλ' οὐχ ἁπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον. Καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη, καὶ οὔθ' ἕσπερος οὔθ' ἕῳος οὕτω θαυμαστὸς καὶ παροιμιαζόμενοι φαμὲν «ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετὴ ἔνι» καὶ τελεία μάλιστα ἀρετή, ὅτι τῆς τελείας ἀρετῆς χρῆσις ἔστιν τελεία δ' ἔστιν ὅτι ὁ ἔχων αὐτὴν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι, ἀλλ' οὐ μόνον καθ' ἑαυτόν· πολλοὶ ἐν μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ ἀρετῇ δύνανται χρῆσθαι, ἐν δὲ τοῖς πρὸς ἕτερον ἀδυνατοῦσιν . . . . ». Ἀριστ. Ἠθ. Νικομ. 1129 b, 25—30. Καὶ ἀλλοχοῦ: «Αὕτη μέν οὖν *ἡ δικαιοσύνη* οὐ μέρος ἀρετῆς ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἔστιν, οὐδ' ἡ ἐνταῦθα ἀδικία μέρος κακίας, ἀλλ' ὅλη κακία». Ἀριστ. Ἠθ. Νικομ. 1130 a, 8—10.

Ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωμῶν τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ δικαιοσύνης, οὐδεὶς ὕμνησε τὴν δικαιοσύνην ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις καὶ σύγγραμμα ἐκ 4 Βιβλίων ὑπὸ τὸν τίτλον «δικαιοσύνη», ἔγραφε, μὴ διασωθέν, θεωρῶν αὐτὴν ὡς τὴν κυρίαν ἀρετὴν διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ ὕπαρξιν ὀρθοῦ πολιτικοῦ βίου.

3) Ἔστι γὰρ οὐ μόνον ἡ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλ' ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετὴ ἐστιν· ὀρθὸς δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἡ φρόνησίς ἐστιν». Καὶ ἀλλαχοῦ.

4) «Ὥστ' ἐπειδὴ ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἡ δὲ προαίρεσις βουλευτική, δεῖ διὰ ταῦτα τόν τε λόγον ἀληθῆ εἶναι καὶ τὴν ὄρεξιν ὀρθήν, εἴπερ ἡ προαίρεσις σπουδαία καὶ τὰ αὐτὰ τὸν μὲν φάναι, τὴν δὲ διώκειν». Ἀριστ. Ἠθ. Νικομ. 1139 b 22—25.

Β') Παιδαγωγικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἐν προκειμένῳ:

1) *Ἀγωγὴν τῆς προσωπικότητος*, τοῦ ἀτόμου λαμβανομένου καθ' ἑαυτό.
Παράγοντες: α') Ἔμφυτοι δεξιότητες (Φύσις). Ἐξ αὐτῶν ἀπάγεται *ἡ φυσικὴ ἀρετή*.
β') Συνήθεια (Ἔθος) καὶ
γ') Διδασκαλία (Λόγος). (1)

Τὰ παιδία δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν εὐδαιμονίαν, διότι ἐλλείπει ἀπ' αὐτῶν ἡ φρόνησις καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη ἕτοιμα (ἐξειλιγμένα).

2) *Ἀγωγὴν διὰ καὶ χάριν τῆς Κοινωνίας* (2).

Ἐνταῦθα θεωρεῖται παρ' αὐτοῦ *ἡ Οἰκογένεια ὡς φορεὺς τῆς ἀγωγῆς*. (Σημειωτέα ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὸν Πλάτωνα).

Ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀπαιτεῖ ἵνα ἄρχωσιν οἱ φιλόσοφοι, ἀλλὰ ζητεῖ ἵνα οὗτοι ὦσι μόνον σύμβουλοι τῶν ἀρχόντων.

3) *Ἀγωγὴν χάριν καὶ διὰ τοῦ Κράτους* (2) (Πολιτείας).

Διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης προβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀπαίτησιν πρὸς ἐνιαίαν κρατικὴν ἀγωγήν.

4) *Ἀγωγὴν πρὸς «βίον θεωρητικὸν καὶ ἐνάρετον»* (3), *τ.ἔ. πρὸς τὰς διανοητικὰς ἀρετάς*. Ἡ ἀγωγὴ αὕτη, τ.ἔ. εἶναι ἡ «ἐλευθέριος» ἀγωγή, ἡ πρὸς τὰ ἐλεύθερα σκοποῦ ἰδεώδη, τίθεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπὲρ τὴν τεχνικο-ἐπαγγελματικὴν ἀγωγήν.

Κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἐξελίξεως, *τὸ σῶμα πρὸ τῆς ψυχῆς* δέον νὰ ᾖ ἀντικείμενον τῶν ἡμετέρων φροντίδων· *κατόπιν τὸ μέρος τῆς ψυχῆς, ὅπερ εἶναι ἡ ἕδρα τῶν ἐνστίκτων· τέλος ὁ νοῦς καὶ αἱ διανοητικαὶ τάσεις.*

V

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζων τὴν σπουδαιότητα *τοῦ οἰκογενειακοῦ θεσμοῦ* ὡς τῆς βάσεως τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, οὐχ ἧττον συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας τῆς ἐποχῆς του κηρύσσεται *ὀπαδὸς τῆς πολιτειακῆς ἀγωγῆς* (3).

---

1) «Γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἳ μὲν δ' *ἔθει*, οἳ δὲ *διδαχῇ*. Τὸ μὲν οὖν *τῆς φύσεως* δῆλον ὡς οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διά τινας θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει. Ὁ δὲ *λόγος καὶ ἡ διδαχὴ* μή ποτ' οὐκ ἐν ἅπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ καὶ *προδιηργάσθαι τοῖς ἔθεσι* τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶς χαίρειν καὶ μισεῖν, ὥσπερ γῆν τὴν θρέψουσαν τὸ σπέρμα. Οὐ γὰρ ἂν ἀκούσειε λόγου ἀποτρέποντος οὐδ' αὖ συνείη ὁ κατὰ πάθος ζῶν, τὸν δ' οὕτως ἔχοντα πῶς οὖν μεταπεῖσαι; ὅλως τ' οὐ δοκεῖ λόγῳ ὑπείκειν τὸ πάθος, ἀλλὰ *βίᾳ*».

«*Δεῖ δὴ τὸ ἦθος προϋπάρχειν πως οἰκεῖον τῆς ἀρετῆς*» στέργον τὸ καλὸν καὶ δυσχεραῖνον τὸ αἰσχρόν. *Ἐκ νέου δ' ἀγωγῆς ὀρθῆς τυχεῖν πρὸς ἀρετήν*, χαλεπόν, μὴ ὑπὸ τοιούτους τραφέντα νόμους· τὸ γὰρ σωφρόνως καὶ καρτερικῶς ζῆν οὐχ ἡδὺ τοῖς πολλοῖς, *ἄλλως τε καὶ νέοις*. Διὸ νόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφὴν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα· οὐκ ἔσται γὰρ λυπηρὰ συνήθη γενόμενα». Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικομ. 1179 b, 18—35.

2) Σχ. πρβλ. «Ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειε· καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν οὐ γιγνόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας· δεῖ γὰρ πρὸς ἑκάστην παιδεύεσθαι· τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἑκάστης τὸ οἰκεῖον καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς, οἷον τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν τὸ δ' ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν· ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας».

Ἀριστ. Πολιτικὰ 1337 a 8—18. Καὶ ἀλλαχοῦ:

3) «Ἐπεὶ δὲ ἓν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερὸν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων· καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν

Ἐπαινεῖ τὴν Σπαρτιατικὴν ἀγωγὴν καὶ νομίζει, ὅτι ἡ ἀγωγὴ πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ κοινόν τινα δι' ἅπαντας σκοπόν (¹).

Ἐκμάθησις—ἄσκησις ἀρετῆς δέον νὰ ᾖ ὁ σκοπὸς πάσης πολιτικῆς Κοινωνίας (²). Ὁ νομοθέτης ὀφείλει νὰ κατανοῇ τὴν τοιαύτην ἀγωγήν.

Τὸ Κράτος νὰ μὴ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰ τῆς γεννήσεως καὶ ἀγωγῆς τῶν παίδων, ὡς ἐζήτει ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Πολιτείαν» του, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 7ου ἔτους, ἵνα διαπαιδαγωγῆται τὸ παιδίον εἰς βίον εὐάρεστον.

Ἡ ἀγωγὴ τοῦ παιδὸς

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπάρχουν τρεῖς βαθμοὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου:

1) Κατὰ πρῶτον *ἡ φυσικὴ ἐξέλιξις*, ἥτις ἐκδηλοῦται εἰς *τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν*.

2) *Τὸ ἔνστικτον*, αἱ αἰσθήσεις—τὸ ἐπιθυμητικὸν—*Τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς*.

3) *Ὁ λόγος* τ.ἔ. ὁ νοῦς, ὁ πεφωτισμένος ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Κατὰ τὰ 3 ταῦτα στάδια τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου πρέπει, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, νὰ διαταχθῶσιν αἱ σπουδαὶ καὶ αἱ ἀσκήσεις τοῦ παιδός. Ἀντικείμενον τῶν πρώτων φροντίδων δέον νὰ ᾖ, πρὸ τῆς ψυχῆς, τὸ σῶμα. Κατόπιν τὸ τμῆμα τῆς ψυχῆς, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ἕδρα τῶν ἐπιθυμιῶν. Προσθέτει ὅμως, ὑπὲρ τὸν Ρουσσώ, ὅτι καὶ ὅταν ἐπιμελούμεθα τῶν αἰσθήσεων δὲν πρέπει νὰ παραβλέπωμεν τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδός, παραλλήλως πρὸς τὴν φυσικήν.

Φυσικὴ ἀγωγή. Υἱὸς ἰατροῦ, ἱδρυτὴς τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, ὁ μέγας Ἀριστοτέλης, χειρίζεται μετὰ μεγίστης ἐμπειρίας τὸ θέμα τοῦτο.

Ἄρχεται ἐρευνῶν πρὶν γεννηθῇ τὸ παιδί· πρὸ τῆς συλλήψεώς του ἀκόμη, διὰ τοῦ κανονισμοῦ τοῦ γάμου νομοθετικῶς, προτεινομένης τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἑνώσεως ἀώρων ἢ ὑπὲρ τὴν κανονικὴν ἡλικίαν. Ὑποδεικνύει τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας, τὰς καταλλήλους διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ γάμου (χειμὼν—βόρειος ἄνεμος), παρέχει σοφὰς συμβουλὰς περὶ τῆς ὑγιεινῆς τῆς μητρὸς κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνην—τὸν παρὰ τῆς μητρὸς θηλασμὸν τοῦ βρέφους, περὶ τῆς ὑγιεινῆς τοῦ βρέφους—ψυχρὰ λουτρὰ κτλ.

Ἐκθέτει τὰ κύρια σημεῖα σχεδίου φυσικῆς ἀγωγῆς, τὸ ὁποῖον καὶ σύγχρονος ὑγιεινὴ τοῦ παιδὸς εὐχαρίστως θὰ ἀπεδέχετο.

Ἀγωγὴ πνευματικὴ—ἠθικὴ

Ἡ πνευματικὴ ἀγωγή, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν πρέπει νὰ ἀρχίζῃ πρὸ τοῦ 5ου ἔτους. Ἀλλὰ κατὰ τὴν τεθεῖσαν ἀρχήν του πρέπει νὰ δίδεται προσοχὴ καὶ εἰς τὰς νοητικὰς δεξιότητας τοῦ παιδός, ὡς εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν παιγνίων, τὴν προπαρασκευὴν τῶν ἀσκήσεων, αἵτινες θὰ ἐπακολουθήσουν εἰς μεταγενεστέραν ἡλικίαν. Ἀπομάκρυνσις ἀπὸ ἐπιβλαβῶν ἐπιδράσεων, ὡς δούλων, αἰσχρῶν θεαμάτων, ἀκουσμάτων κ.τ.ὅ.

Ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων, ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν ἣν ἂν δόξῃ διδάσκων. Δεῖ δὲ τῶν κοινῶν κοινὴν ποιεῖσθαι καὶ τὴν ἄσκησιν. Ἅμα δὲ οὐ χρὴ νομίζειν αὐτὸν αὑτοῦ τινα εἶναι ἀλλὰ πάντας τῆς πόλεως. Ἡ ἐπιμέλεια πέφυκεν ἑκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν. Ἀριστοτέλους Πολιτικὰ 1337 a, 21—30.

1) «Ἐπαινέσειε δ' ἄν τις κατὰ τοῦτο Λακεδαιμονίους· καὶ γὰρ πλείστην ποιοῦνται σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ κοινῇ ταύτην» Ἀριστ. Πολιτικὰ 1337 a 31—32.

2) «Βίος μὲν ἄριστος καὶ χωρὶς ἑκάστῳ καὶ κοινῇ ταῖς πόλεσιν ὁ μετ' ἀρετῆς κεχορηγημένος ἐπὶ τοιοῦτον, ὥστε μετέχειν τῶν κατ' ἀρετὴν πράξεων». Ἀριστ. Πολιτικά, ἐνθ, ἀν 1334 a, 15 καὶ ἑξῆς:

Μαθήματα πρὸς διδασκαλίαν

Ἡ κυρίως ἀγωγὴ πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ἀπὸ τοῦ 7ου ἔτους μέχρι τῆς ἥβης καὶ ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ 21ου ἔτους (1). Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον ἀπὸ τοῦ 18—21 ἔτους, ἤτοι ἐπὶ τριετίαν ἐτίθεντο οἱ ἔφηβοι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πόλεως, ἀσκούμενοι εἰς τὰ στρατιωτικὰ καθήκοντα τοῦ πολίτου (2). (Χρῆσις τῶν ὅπλων, περιπολίαι ἀνὰ τὴν χώραν, παραμονὴ εἰς καταυλισμοὺς κ τ.ὅ.).

Διδακτέα μαθήματα: *Γράμματα* (ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης: Ἀνάγνωσιν, γραφήν, Στοιχεῖα Γραμματικῆς), *Μαθηματικά*, (συνιστάμενα εἰς στοιχειώδεις γνώσεις *Ἀριθμητικῆς*, *Γεωμετρίας* καὶ *Ἀστρονομίας*, ὅσαι εἶναι χρήσιμοι διὰ τὸν πρακτικὸν βίον), *Μουσική*, *Γυμναστική* καὶ ὑπό τινων διδασκόμενον *Ἰχνογραφία*.

Ἡ ἀγωγὴ καὶ παιδεία ἀποσκοποῦσιν εἰς τὴν ἀναπλήρωσιν τοῦ ἐλλείποντος ἐκ τῶν φυσικῶν καταβολῶν (3).

Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀσχολεῖται ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν *μουσικήν*, ἕνεκα τῆς ἐπιδράσεώς της ἐπὶ τὴν ἠθικὴν διάπλασιν τοῦ παιδός. Ἐμερίζετο δὲ τὴν πρόληψιν, ὅτι διὰ τὴν χαλάρωσιν καὶ ἀναμόρφωσιν τῶν ἠθῶν λαοῦ τινος, θὰ ἔπρεπε νὰ προσθέσωμεν ἢ ἀφαιρέσωμεν μίαν χορδὴν τῆς λύρας.

Ἡ ἠθικὴ ἀγωγὴ ἀπησχόλησε πάρα πολὺ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἐπιμένει κυρίως εἰς τὸν σχηματισμὸν ἠθικῶν ἕξεων κατὰ τὴν πρώτην παιδικὴν ἡλικίαν (4). Οὐδεὶς ὕμνησε λαμπρότερον τοῦ Ἀριστοτέλους *τὴν δικαιοσύνην* (Πολιτικὰ καὶ εἰς ἀπολεσθὲν σύγγραμμα ἐκ 4 βιβλίων). *Πρότυπον παιδαγωγοῦ ὑπῆρξεν ἄλλως τε αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης*, ὡς κρίνομεν ἐκ τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τὸν μεγάλον μαθητήν του Ἀλέξανδρον καὶ τῆς μακροτάτης διδασκαλίας του εἰς τὸ Λύκειον, ὅπου μὲ μεγίστην ἐπιτυχίαν ἐδίδαξεν ἐπιτυχῶς πάσας σχεδὸν τὰς ἐπιστήμας, *πολλῶν ἐκ τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ θεμελιωτὴς καὶ ἄριστος συστηματικὸς διδάσκαλος*.

Ἀπέκλεισε τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας, τὰς ἐχούσας ὠφελιμιστικὸν χαρακτῆρα (5). *Σκοπὸς διδασκαλίας*, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἀνύψωσις τοῦ πνεύματος, ἡ πλήρωσις εὐγενῶν σκέψεων.

Κρίσις γενικὴ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτιθεμένων καταφαίνεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρητέος ὡς εἷς τῶν μεγάλων θεωρητικῶν διδασκάλων τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἀσκήσας συνάμα ἐν

---

1) Ἐπισκεπτέον δὲ τοῖς παιδονόμοις τὴν τούτων διαγωγήν, τὴν τ' ἄλλην *καὶ ὅπως ὅτι ἥκιστα μετὰ δούλων* ἔσται ταύτην τὴν ἡλικίαν (δηλ. τῶν 5 ἐτῶν) καὶ μέχρι τῶν 7 ἐτῶν, *ἀναγκαῖον οἴκοι τὴν τροφὴν ἔχειν*, εὔλογον οὖν ἀπελαύνειν ἀπὸ τῶν ἀκουσμάτων καὶ τῶν δραμάτων ἀνελευθερίας καὶ τηλικούτους ὄντας, *ὅλως μὲν οὖν αἰσχρολογεῖν ἐκ τῆς πόλεως*, ὥσπερ ἄλλο τι, *δεῖ τὸν νομοθέτην ἐξορίζειν*». (Ἀριστ. Πολιτικὰ 1336 a, 39—44).

2) «Δύο δ' εἰσὶν αἱ ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διῃρῆσθαι τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ μέχρι ἥβης καὶ πάλιν πρὸς τὴν ἀφ' ἥβης μέχρι τῶν ἑνὸς καὶ εἴκοσι ἐτῶν. Οἱ γὰρ ταῖς ἑβδομάσι διαιροῦντες τὰς ἡλικίας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λέγουσιν οὐ κακῶς, δεῖ δὲ τῇ διαιρέσει τῆς φύσεως ἐπακολουθεῖν». Ἀριστ. Πολιτικὰ 1337 b, 37—41.

3) «πᾶσα γὰρ τέχνη καὶ παιδεία τὸ προσλεῖπον βούλεται ἀναπληροῦν».

Ἀριστ. Πολιτικὰ 1337 a 2.

4) «Πάντα γὰρ στέργομεν τὰ πρῶτα μᾶλλον. Δεῖ δὲ τοῖς νέοις πάντα ποιεῖν ξένα τὰ φαῦλα, μάλιστα δ' αὐτῶν ὅσα ἔχει ἢ μοχθηρίαν ἢ δυσχέρειαν». Ἀρ. Πολ. 1336 6 33.

5) «Τὸ δὲ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἥκιστα ἁρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθερίοις» Ἀριστ. Πολιτικὰ 1338 b 3—4.

τῇ πράξει ἐπιτυχῶς τὰς ἰδέας του. Ἀριστόλογος διδάσκαλος τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἱδρυτὴς καὶ διευθύνων ἔξοχος καθηγητὴς τοῦ Λυκείου ἐν Ἀθήναις.

Ἡ παιδαγωγική του χαρακτηρίζεται ὡς ἀριστοκρατική. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰς ἰδέας τῆς ἐποχῆς του παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις καὶ γενικώτερον παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἀπέκλειε τοὺς δούλους, ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν διατροφὴν τῶν κυρίων των («ἄνεσιν» αὐτῶν), τῆς ἀγωγῆς, ὡς ἐπίσης τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἐλευθερίας, δεχόμενος «φύσει δοῦλον» καὶ «φύσει ἐλεύθερον» ἄνθρωπον (1). Ἐκτὸς ἄλλων διαφωνεῖ πρὸς τὸν Πλάτωνα, μὴ δεχόμενος μονίμους «ἄρχοντας» ἐκ τῆς τάξεως τῶν φιλοσόφων, ἀλλ' ἐναλλασσομένους ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους (2).

Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις 400.000 δούλων, ἔναντι 20.000 ἐλευθέρων πολιτῶν, συνάγομεν ὅτι ἐπεκράτει κοινωνικὸν καθεστὼς ἐξασφαλίζον τὴν ἀγωγὴν τῶν μέν, διὰ τῆς διαιωνίσεως τῆς καταθλίψεως τοῦ μεγίστου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ. Κατὰ τοῦ καθεστῶτος οὐτοῦ δὲν ἀντετάχθη ὁ Ἀριστοτέλης, στηρίξας μᾶλλον αὐτὸ διὰ τῆς θεωρίας του περὶ «φύσει δούλου» καὶ «φύσει ἐλευθέρου» ἀνθρώπου. Τὴν θεωρίαν καὶ διδασκαλίαν αὐτὴν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ ἀπεκήρυξε πρῶτος ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ ἡ διδασκαλία του (ὁ Χριστιανισμός).

Ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης κατηγορήθη διὰ τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τέκνων ἐκ τῆς ἱκανότητος τῶν γονέων πρὸς διατροφὴν αὐτῶν, συνίστα τὴν ἀπόρριψιν τῶν γιγνομένων ἀναπήρων τέκνων, ἐπηρεασμένος ἐκ τῶν Σπαρτιατικῶν ἐν προκειμένῳ ἐθίμων. Ἐν τέλει συνιστᾷ καὶ αὐτὴν τὴν ἔκτρωσιν πέραν ὡρισμένου ἀριθμοῦ τέκνων πολυτέκνων, ἀδυνατούντων νὰ θρέψωσι τὰ τέκνα των. Ἀντὶ κατηγοριῶν ὅμως, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκδηλοῦται ὁ κοινὸς θαυμασμὸς διὰ τὴν πρόβλεψιν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, πρὸ 23 αἰώνων ἀπὸ σήμερον, τῶν βασικῶν συγχρόνων προβλημάτων ἐκ τῆς συσσωρεύσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐκ τῶν ἀνεμποδίστων γεννήσεων ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνάγκης περιορισμοῦ τῆς ὑπεραυξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, διὰ μέτρων τὰ ὁποῖα προύτεινεν ὁ Ἀριστοτέλης πρὸ 23 αἰώνων, ὡς τὰ μέτρα περιορισμοῦ τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἅτινα προυτάθησαν παρὰ τῶν ἰθυνόντων εἰς Κίναν καὶ Ἰνδίας.

Σχετικῶς πρβλ. Ἀριστ. Πολιτικά: 1335 b 19—26: «*Περὶ δὲ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν, διὰ δὲ πλῆθος τέκνων ἡ τάξις τῶν ἐθῶν κελεύει μηδὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων· ὁρισθῆναι δὲ δεῖ τῆς τεκνοποιΐας τὸ πλῆθος, ἐὰν δέ τισι γένηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν· τὸ γὰρ ὅσιον καὶ μὴ διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῷ ζῆν ἔσται*».

Θάνατος Ἀριστοτέλους

Μετὰ τὸν ἐν Βαβυλῶνι ἐν ἔτει 323 π.Χ. συμβάντα θάνατον τοῦ μεγάλου μαθητοῦ καὶ προστάτου του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, κατηγορήθη ὑπὸ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀναθαρρησάντων ἐχθρῶν τῶν Μακεδόνων, καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Δημοσθένους ῥήτορος Δημοχάρους ἢ κατ' ἄλλους Δημοφίλου, *ἐπὶ ἀσεβείᾳ*, ἐπικουροῦντος καὶ τοῦ ἱεροφάντου τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων Εὐρυμέδοντος. Πάσχων δ' ἐξ ἀνιάτου καὶ ὀδυνηροῦ νοσήματος τοῦ στομάχου, ἕνεκα τοῦ ὁποίου ἠδυνάτει νὰ ἀντικρύσῃ ἐπὶ δικαστηρίῳ τὴν ἐπὶ ἀσεβείᾳ

---

1) «Οὐ γὰρ ἔλαττον διέστηκεν ἡ τῶν ἐλευθέρων ἀρχὴ τῆς τῶν δούλων, ἢ *αὐτὸ τὸ φύσει ἐλεύθερον τοῦ φύσει δούλου*» Ἀριστ. Πολιτικὰ 1325 a, 29—30.

2) «*Δῆλον ὅτι βέλτιον ἀεὶ τοὺς αὐτοὺς τοὺς μὲν ἄρχειν τοὺς δ' ἄρχεσθαι καθάπαξ.* Ἀριστ. Πολιτικὰ 1332 b, 21—22, περαιτέρω 1334 b, 15 καὶ ἑξῆς . . .
καὶ ἀλλαχοῦ π.ρ.ε.λ. «*Τὸν δ' αὐτὸν ἀρχόμενόν τε δεῖν γίγνεσθαι πρότερον καὶ ἄρχοντα ὕστερον*» Ἀριστ. Πολιτικά, 1333 a 12—13.

κατηγορίαν καὶ προβλέπων ἄφευκτον τὴν καταδίκην του, ἐζήτησε καταφύγιον εἰς τὴν ἐν Χαλκίδι ἔπαυλίν του, ἐπειπών, ὡς παρεδόθη: «Ἀπίωμεν ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν, ἵνα μὴ πρόφασιν δῶμεν Ἀθηναίοις τοῦ δεύτερον ἄγος ἀναλαβεῖν παραπλήσιον τῷ κατὰ Σωκράτους, καὶ ἵνα μὴ δεύτερον εἰς φιλοσοφίαν ἀσεβήσωσιν» (1).

Ἀπῆλθεν ἀκολούθως εἰς Χαλκίδα. Ἐκεῖ δ' ἐπιδεινωθείσης τῆς νόσου ἐπῆλθεν ὁ θάνατος τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἐν ἔτει 323/322 π.Χ. Οἱ ἐν Σταγίροις συμπολῖται, εὐγνώμονες πρὸς τὸν εὐεργέτην των Ἀριστοτέλη, ἐτίμησαν αὐτὸν κατ' ἀξίαν. Τὸ σῶμά του μετεφέρθη καὶ ἐτάφη εἰς Στάγιρον, ἀπονεμηθεισῶν ἐξαιρετικῶν τιμῶν. Ἀνεκηρύχθη οἰκιστὴς τῆς πόλεως, καθιερωθείσης ἑορτῆς «Ἀριστοτέλεια» εἰς μνήμην του (2).

---

1) Σχετικῶς ἰδέ: Παν. Ἰ. Θεοδωροπούλου, Ἀριστοτέλους: Τὰ Πολιτικά, ἐνθ. ἀν. σελ. 88—92.

2) Ὡσαύτως πρβλ. Κων. Δ. Γεωργούλη: Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης, ἐνθ. ἀν. σελ. 47—48.